

Наставно-научном већу
Филозофског факултета
Универзитета у Београду

На седници Наставно-научног већа Филозофског факултета Универзитета у Београду, одржаној 4. јула 2024. године, образована је комисија за оцену и одбрану докторске дисертације СПОЉАШЊА ПРИПРАТА МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ, коју је поднела МА Александра Р. Столић, дипломирани историчар уметности. За чланове комисије изабрани су академик Миодраг Марковић, редовни професор Филозофског факултета у Београду, др Драгана Павловић, доцент Филозофског факултета у Београду и др Бранка Гугољ, ванредни професор Факултета уметности, Звечан, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Пошто су чланови комисије прочитали дисертацију, подносе Већу следећи

Извештај о завршеној докторској дисертацији

Основни подаци о кандидату и дисертацији

Александра Столић је рођена 20. октобра 1989. године у Приштини. Завршила је основне студије на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 2013. године. На истом одељењу завршила је мастер студије, одбранивши 2014. године мастер рад с темом *Иконографија Христових чуда у Дечанима*. Од фебруара 2014. до марта 2015. обавила је стручну праксу у Народном музеју у Крагујевцу, а потом је положила кустоски испит у Народном музеју у Београду, чиме је стекла звање кустоса. Учествовала је на неколико научних скупова (*Ниш и Византија XX–XXI* одржани 2022. и 2023. и др), радила је на припреми и организацији већег броја изложби, а од 2017. године ангажована је као сарадница часописа *Кораџи*. Од фебруара 2019. Александра Столић је запослена у звању асистента на Катедри за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици. Од октобра 2024. учесница је на пројекту под називом *Субјективни доживљај фреско уметности-ДиФреско*.

Уз педагошки, колегиница А. Столић се бави научноистраживачким радом, а област њених изучавања је поглавито уметност послевизантијске епохе. Ауторка је неколико студија, од којих је главнина посвећена проблемима везаним за спољашњу припрату манастира Грачанице: 1. *Иконографија светих ратника у цркви Јована Богослова у Поганову* (са Ј. Ковачевић, Лесковачки зборник LV, 2015, 335–350), 2. *Појава балканских анахорета у грачаничком ексонартексу и значај њиховог култа у периоду после обнове Пећке патријаршије* (зборник *Јухорска чтенија*, Крушевац 2020, 105–111), 3. *Питање ктиторства првобитне грачаничке спољне приправе* (Ниш и Византија XX, 2022, 339–350), 4. *Иконографија развијене сцене Крштења са старијег слоја живописа из око 1530. године у спољашњој припрати манастира Грачанице* (Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини LIII/2, 2023, 341–350), 5. *Iconography of the Old Testament Prophets and the Virgin Kyriotissa on the East Wall of the Gračanica Exonartex* (са Ј. Стевовић, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини LIII/3, 2023, 263–277), 6. *Питање постојања куле звоника над спољашњом припратом манастира Грачанице*, (Ниш и Византија XXI. Византија, традиција и савременост, Ниш 2023, 189–200).

Докторска дисертација Александре Столић изложена је на две стотине шеснаест компјутерски обрађених страница које, поред основног текста с напоменама, укључују двадесет два цртежа, обиман списак литературе са скраћеницама и илустративни материјал који садржи тридесет пет фотографија. Расправни део чини, уз увод и закључна разматрања, девет поглавља од којих су поједина, ради боље прегледности, издељена на потпоглавља.

Предмет и циљ дисертације

Предмет истраживања докторске дисертације Александре Столић јесу архитектура и зидно сликарство спољашње приправе манастира Грачанице. Грачаничком ексонартексу је у историјскоуметничкој литератури у више наврата посвећивана пажња. Међутим, његова архитектура, као и програм, иконографске и стилске особености живописа нису до сада у потпуности истражени. Тачна година изградње грачаничког ексонартекса није позната. Првобитни изглед ексонартекса из XIV века делимично се може утврдити на основу аналогија са сродним, временски блиским, а тачније датованим остварењима, попут приправе архиепископа Данила у Пећи (1325–1330) и спољашње приправе Саборне цркве у Хиландару (1322–1324). Сва је прилика да је грачанички ексонартекс први слој фресака добио убрзо након 1330. године. Данас видљиве фреске изведене су у два маха – 1528–1530. и, након опсежнијих грађевинских радова, 1570. године.

Различита мишљења аутора о појединим питањима везаним за тај споменик, тек делом објављени извештаји о његовим археолошким истраживањима, околност да је приликом рестаураторских радова, изведених пре више од пола столећа, пропуштена

прилика да се прецизније установе све фазе градње, првобитни изглед спољашње приправе и обим накнадних грађевинских захвата, оставили су, уз извесне недоумице у погледу хронологије, извешан број нерешених или недовољно разјашњених питања. Уз то, сасвим је извесно да преостале фреске грачаничког ексонартекса, које показују изузетну промишљеност у одбиру личности и композиција, не потичу из истог времена. У досадашњим прилозима посвећеним времену настанка та два слоја живописа и њиховим могућим ауторима, истраживачи су каткад долазили до неподударних закључака, што је комплекс проблема везаних за грачаничку спољашњу припрату учинило још сложенијим. Такође, у до сада објављеним студијама везаним за грачанички ексонартекс одређени проблеми који се односе на време изградње, разлоге и фазе реконструкцијâ, хронологију живописа, аналогije и однос према другим старијим и млађим споменицима, програм, иконографију и стилске особености живописа, порекло сликара и утицај и место тог ансамбла у развоју српског сликарства XVI века, нису подробније и критички размотрени, што је предмет истраживања остварених у дисертацији А. Столић учинило још целисходнијим.

Темељни циљ истраживања докторског рада А. Столић јесте монографска обрада којом је остварен целовит увид у архитектуру и сликану декорацију ексонартекса манастира Грачанице. У домену архитектуре, ауторка је то остварила кроз анализу њених форми, њиховог порекла и узора, функције, начина градње и обликовања фасада, уз прецизирање хронологије свих градитељских фаза, док је у погледу живописа то постигла детаљним ишчитавањем његовог програма и продубљеним тумачењем иконографских и стилских карактеристика. Уз то, размотрила је и питања везана за ауторе фресака, њихове узорне и место које њихова остварења имају у ширим токовима српског монументалног сликарства у деценијама пред и непосредно након обнове Пећке патријаршије. Тиме је остварен базични циљ дисертације: стварање што потпуније и продубљеније слике не само о овој значајној градитељској и сликарској целини, већ и о целокупној историји и уметничкој баштини манастира Грачанице.

Основне хипотезе од којих се пошло у истраживању

Колегиница Столић је предочила неколико хипотеза од којих је пошла у истраживањима грачаничке спољашње приправе. У домену архитектуре и њене хронологије то су претпоставке о томе да је спољашња припратна саграђена између 1325. и 1330. (што је поткрепила аналогјама с припратом архиепископа Данила у Пећи и спољашњом припратом хиландарског католикона), да је првобитно страдала око 1383. године, у једном од турских напада, а да је обновљена у време митрополита Никанора (тада је имала кулу звоник, на шта указује илустрација у грачаничком *Октоиху* штампаном 1539). У области сликане декорације, пошла је од претпоставке о томе да је спољашња припратна првобитно добила фреске непосредно по изградњи

(дакле, око 1325–1330), да је живопис обновљен у годинама око 1530, за столовања митрополита Никанора, и да је дело зографа приспелих из Северне Грчке (што доказује анализом натписа и одређених стилских особености), као и да су аутори трећег слоја фресака, из 1570, Андреја и Лонгин, двојица најбољих оновремених српских сликара. Назначене хипотезе постале су сигурно утемељено полазиште за даља, подробнија истраживања неколиких кључних питања везаних за хронологију грачаничког ексонартекса и за стилске одлике његовог живописа.

Кратак опис садржаја дисертације

Као што је поменуто, расправни део садржи, уз уводни део и закључна разматрања, девет поглавља од којих су поједина, ради боље прегледности, издељена на мање одсеке. У кратком *Уводу* сажето су представљени предмет и циљ истраживања и наговештена су основна методолошка начела која ће бити коришћена у даљем раду. У следећој целини, насловљеној *Историографија*, дат је критички преглед досадашњих проучавања архитектуре и зидног сликарства грачаничког ексонартекса. Тиме је пружен темељан увид у кључне проблеме везане за разматрану тему, уочени су доприноси (али и недостаци) досадашњих истраживача и створена је поуздана основа за даља изучавања.

Следеће, знатно опширније поглавље под називом *Архитектура* издељено је на неколико мањих одсека (*Историја епископског седишта у Грачаници, Питање нартекса и ексонартекса у српској средњовековној архитектури, Анализа архитектуре, Аналогија грачаничког ексонартекса са пећким и хиландарским ексонартексом и Питање куле звоника*). Оно подразумева осврт на порекло и функцију нартекса и ексонартекса, као и на комплексност проблематике везане за хронологију изградње и каснијих градитељских интервенција на грачаничкој спољашњој припрати. У том поглављу кандидаткиња се осврнула и на историју епископског седишта у Грачаници. Уз то, као окосницом разматрања, бавила се детаљном анализом архитектонске структуре грачаничке приправе, њеним првобитним изгледом, декоративним и функционалним аспектима здања, обликовањем његових фасада, као и питањем постојања куле звоника над њим. Као поуздане аналогије приликом извођења закључака користила је сродна архитектонска решења на припрати архиепископа Данила у Пећкој патријаршији и ексонартексу хиландарског католикона (сличности у архитектонској концепцији, начин зидања, обрада бифора, камена пластика, сродна решења у горњој конструкцији, постојање куле-звоника у Пећи итд).

У поглављу које следи – *Питање ктиторства* – Александра Столић је иконографском анализом фрагментарних остатака приказаних владарских портрета на североисточном пиластру грачаничког ексонартекса, дошла до прецизнијих сазнања о

приказаним личностима, чиме је дала могући одговор да би ктитори грачаничког ексонартекса могли бити Стефан Дечански и млади краљ Душан.

Наредно поглавље *Попис и опис фресака са натписима, распоред сцена и појединачних светитељских фигура* садржи веома исцрпан попис, распоред и опис свих фресака, с навођењем натписа који их прате. На основу тако брижљиво сачињеног описа се, уз увид у цртеже фресака, који чине неразлучиву целину са овим поглављем, стиче целовит преглед ликовне грађе чије ће тематске и иконографске особености ауторка тезе анализирати у даљем тексту.

Најобимнија целина рада, обухваћена насловима *Иконографска анализа живописа* и *Програм живописа* бави се сагледавањем иконографских и тематских својстава сликаног репертоара, односно избором, распоредом и анализом представљених тема, њиховим међусобним односом, функцијом и иконографским карактеристикама. При томе је нарочита пажња посвећена разматрању сложенијих или ретко приказиваних тема, какве су *Покров Богородице*, *О тебе радујет се* (код којих су исправно уочени утицаји руске уметности, који су на подручје Пећке патријаршије стизали јамачно преко дела иконописа или минијатурног сликарства) и *Во гробе плотски*. Ауторка је уочила да посебну особеност у живопису грачаничког ексонартекса, поред прослављања Богородице и истицања њене улоге у оваплоћењу, представља тежња за истицањем дуговечности српске цркве и државе, што је била и једна од основних интенција амбициозног патријарха Макарија Соколовића. Из тог разлога на зидовима грачаничке спољашње припрате насликани су и неки од најугледнијих српских црквених прелата и балканских анахорета.

У следећа два поглавља – *Стилске одлике живописа* и *Сликари*, ауторка се бави анализом ликовних вредности оба слоја живописа грачаничке припрате разматрајући и уметничке домете сликара, њихово порекло и степен везаности њихове ликовне поетике за тековине позновизантијске и послевизантијске уметности. Имена сликара оба слоја фресака у спољашњој припрати Грачанице нису позната. Ауторка је посебну позорност усмерила ка млађем сликарству, из 1570. године, закључивши да се оно може везати за водећу групу зографа окупљених око средишта Патријаршије, која је тих година била упослена на извођењу најзначајнијих оновремених сликарских подухвата. Штавише, претпоставила је да су те фреске извели управо водећи сликари групе – Андреја и Лонгин, уз сарадњу једног помоћника. Једино су они, сматра А. Столић, били кадри да уз изузетне сликарске квалитете остваре и нимало лак задатак који је подразумевао готово конзерваторски приступ при допуњавању старијих, оштећених или овешталих фресака. Уз то, пошло им је за руком и да идеје које су биле карактеристичне за епоху обновљене Патријаршије инкорпорирају у иконографске целине које су затекли на зидовима припрате. На основу спроведене стилске анализе, кандидаткиња је истакла изузетне уметничке домете тих фресака утврдивши њихово место у ширим токовима српске уметности у доба турске власти. Потом се, у наредном

одсеку, *Орнаментика*, бавила орнаменталним украсима грачаничке спољашње приправе, закључивши да они својом разноликошћу и богатством знатно доприносе динамици, ритму и општем декоративном утиску целокупног сликарског ансамбла.

Напоследку, у *Закључним разматрањима* дисертације, сабрани су резултати и закључци до којих се дошло у претходним поглављима. На тај начин створена је заокружена слика о историји, архитектури и живопису спољашње приправе манастира Грачанице.

Остварени резултати и научни допринос дисертације

Добро упућена у релевантну литературу и проблематику везану за спољашњу припрату манастира Грачанице, као и у токове развика оновремене српске архитектуре и зидног сликарства, колегиница Александра Столић је своју докторску дисертацију сачинила доследно поштујући научну методологију за коју се определила. Резултате својих истраживања саопштила је у раду који одликују ваљано разрађена структура и, унутар ње, одговарајуће, логично саздане тематске целине. Целовитим обрадом споменика, брижљивом анализом богате архитектонске и ликовне грађе, као и компаративног материјала, колегиница Столић је створила солидну основу на којој је, уз критичко разматрање и решавање широког круга, неретко веома сложених питања, солидно истражила једну изузетно значајну споменичку целину. Стога крајњи, научно вредни резултати дисертације Александре Столић, у знатној мери продубљују наше познавање не само грачаничког ексонартекса него и магистралних токова у развика не само уметности XVI столећа, већ и старе српске уметности у целини.

Закључак

На основу свега што је наведено може се закључити да је Александра Столић написала докторску дисертацију која доноси нова научна сазнања о разматраној теми. Своја истраживања она је засновала на интердисциплинарном приступу, уз примену савремених методолошких начела и са солидним познавањем одговарајућег компаративног материјала и опсежне литературе. На тај начин сачинила је до сада најпотпунију и модерно осмишљену и остварену монографску студију о грачаничком ексонартексу, па стога предлажемо Наставно-научном већу Филозофског факултета да прихвати дисертацију СПОЉАШЊА ПРИПРАТА МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ и да кандидаткињи омогући њену усмену одбрану.

У Београду, 28. септембра 2024.

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Академик Миодраг Марковић

Доц. др Драгана Павловић

Проф. др Бранка Гугољ